

УДК 159.9:355:351:746.1

Валерій ХІМІЧ,

кандидат психологічних наук, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький

ОСОБЛИВОСТІ СУТНОСТІ ТА СТРУКТУРИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ ДО ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ В УМОВАХ ВЕДЕННЯ СУЧАСНИХ БОЙОВИХ ДІЙ

Стаття присвячена вивченню психологічної готовності офіцерів підрозділів охорони державного кордону до прийняття рішень, з'ясовано сутність та структуру поняття “психологічна готовність до прийняття рішення в бойових умовах або в умовах, наближених до бойових”.

Ключові слова: *психологічна готовність, прийняття рішення, офіцери-прикордонники, фактори негативного впливу, екстремальні, бойові дії, наближені до бойових умови.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. У сучасних умовах соціально-політичної обстановки, що склалася в Україні, зберігається необхідність гарантування її національної безпеки та суверенітету. Провідну роль у їх забезпеченні відіграють офіцери Державної прикордонної служби України (ДПСУ). Сучасні умови охорони державного кордону (ОДК) та суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні тісно пов'язані зі стресами та негативними переживаннями. Необхідність виконання завдань з ОДК в екстремальних, бойових умовах або в умовах, наближених до бойових, ставить

підвищені вимоги до психологічних якостей персоналу підрозділів ОДК. Аналіз набутого досвіду прикордонниками в зоні проведення антитерористичної операції дозволяє зробити висновок, що особливої значущості набуває проблема психологічної готовності офіцерів підрозділів ОДК до прийняття рішень в умовах ведення сучасних бойових дій. Це зумовлено специфікою виконання завдань з охорони та оборони державного кордону в умовах ведення бойових дій на сході України. Тенденції збільшення факторів негативного впливу на психіку офіцерів підрозділів ОДК та інших загроз, пов'язаних з війною, обумовлюють формування в них психологічної готовності до прийняття рішення в умовах ведення сучасного бою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких розглядається дана проблема та на які опирається автор. Дослідженням питання формування психологічної готовності займалися психологи сучасності Р. Абдурахманов, В. Барко, М. Варій, М. Головін, М. Дьяченко, Л. Кандибович, Л. Карамушка, В. Кожевников, О. Колісниченко, П. Корчемний, В. Кремень, С. Максименко, М. Мічурін, Л. Моїсеєнко, І. Столяренко, О. Цой та ін., однак, питання психологічної готовності офіцера-прикордонника до прийняття рішення в бойових умовах або в умовах, наближених до бойових, на сьогодні недостатньо вивчені.

Метою статті є визначення сутності та структури психологічної готовності офіцерів-прикордонників до прийняття рішення в екстремальних умовах, умовах ведення бойових дій або в умовах, наближених до бойових.

Виклад основного матеріалу дослідження. Опираючись на результати проведеного нами дослідження щодо факторів негативного впливу на професійну діяльність офіцерів ДПСУ в екстремальних, бойових та наближених до бойових умовах, нами було встановлено, що успішність діяльності офіцера-прикордонника в умовах бойової обстановки обумовлена зовнішніми ситуаційними умовами та рівнем сформованості у нього основних компонентів психологічної готовності. Результати теоретичного аналізу досліджень військових психологів (Р. Абдурахманова, А. Анцупової, В. Барабанщикова, Г. Броневицького, М. Дьяченка, С. Заболотного, Ю. Зуєва, О. Караяні, П. Кор-

чемного, А. Маклакова, С. Мула, Є. Потапчука, І. Рудської, О. Сафіна, А. Столяренка, О. Тімченка) свідчать про те, що невід'ємною складовою системи психологічно обґрунтованих заходів, спрямованих на попередження або зменшення негативного впливу факторів на психіку військовослужбовця, є заходи з підвищення рівня психологічної готовності військовослужбовця до дій в екстремальних, бойових або наближених до бойових умовах.

У Психології професійної діяльності офіцера зазначено, що “організація і здійснення психологічної підготовки в кожному конкретному випадку базується на деяких загальних психологічних механізмах формування психологічної готовності воїнів до прийняття рішення в умовах бойових дій і психологічної стійкості до бойового стресу” [1].

С. Максименко, П. Мельник, Б. Олексієнко зазначають, що психологічна підготовка (ПП) – це система заходів щодо формування у прикордонників стану психологічної готовності до подолання негативно впливу службових чинників обстановки й ефективного вирішення службових завдань у ході захисту й охорони кордону [2].

На думку А. Караяні, ПП – це система цілеспрямованих впливів, що має на меті формування та закріплення у воїнів психологічної готовності і стійкості, переважно на основі самовдосконалення особистісних і розвитку професійно важливих якостей, набуття досвіду успішних дій у модельованих екстремальних умовах бойової обстановки [3].

Основними завданнями ПП військовослужбовців в умовах ведення бойових дій є: формування у них науково обґрунтованих знань про бойові дії, уявлень про майбутню війну, навичок поведінки в бойовій обстановці, готовності до подвигу, вчиненню самовідданих вчинків в ім'я перемоги над ворогом [4]. Аналізуючи бойові дії армії США у В'єтнамі, Перській затоці та Афганістані, радянських військ в Афганістані, військової агресії Російської Федерації проти Чеченської Республіки Ічкерія, російсько-грузинської війни, агресії Російської Федерації проти України, фахівці у військовій сфері переконані в необхідності цілеспрямованого загартування психіки солдатів і офіцерів в обстановці,

максимально наближеній до бойової, підготовки особового складу в процесі повсякденної діяльності та бойового навчання.

Важливе значення для нашого дослідження мають роботи науковців, у яких висвітлено окремі питання методики формування психологічної готовності офіцера як керівника до прийняття рішення в ситуаціях неминучого ризику.

У сучасній психологічній літературі існує низка робіт, предметом досліджень яких є проблеми готовності офіцерів (командирів) до управлінської діяльності (Н. Агаєв, В. Афонін, Я. Бондаренко, В. Говоруха, А. Журавель, В. Журавльов, Д. Завалишина, Н. Іванова, О. Кравченко та ін.). Однак питання психологічної готовності офіцерів-прикордонників до прийняття рішень в бойовій або максимально наближеній до бойової обстановки було недостатньо досліджено.

Проблему готовності офіцерів – керівників підрозділів ОДК до прийняття ефективних управлінських рішень в ОСД, визначення особистісних характеристик керівника та виявлення домінуючих психологічних чинників, що впливають на цей процес, слід розглядати як актуальний напрямок психологічного дослідження. Окрім того, сучасна суспільно-політична обстановка, умови несення служби в зоні проведення антитерористичної операції та поблизу тимчасово окупованої Російською Федерацією території Автономної Республіки Крим вимагають нових підходів до психологічної підготовки офіцерських кадрів прикордонного відомства у сфері психології прийняття управлінських рішень.

Результати аналізу наукової літератури свідчать, що на сьогодні єдиного підходу щодо визначення сутності та структури поняття психологічної готовності не існує.

Поняття “психологічна готовність” уперше було запропоновано М. Дьяченком і Л. Кандиловичем. На їхню думку, психологічна готовність – це виявлення властивостей стану особистості. Окрім того, що готовність є властивістю особистості, це ще й міра її професійних здібностей [5].

А. Пуні розглядає психологічну готовність як стан, що характеризується впевненістю у своїх силах, прагненням досягнути певної

мети, високою стійкістю нервових процесів, саморегуляцією і самооцінкою [6]; О. Хуртенко визначає психологічну готовність як складну інтегральну властивість особистості [7]; Л. Кондрашова – як запас професійних знань, умінь і навичок, а також риси особистості (переконавання, здібності, інтереси, мислення, емоційність, моральний потенціал тощо), що забезпечують успішне виконання нею професійних функцій [8]; С. Заболотний трактує психологічну готовність як складне психологічне утворення [9].

У Психологічному словнику готовність до дії визначено як “стан мобілізації всіх психофізіологічних систем людини, що забезпечує ефективне виконання певних дій”; психологічну готовність автори розглядають як “динамічний та цілісний стан особистості, внутрішня налаштованість на певну поведінку, мобілізованість сил на активні та цілеспрямовані дії” [10]. У Психології професійної діяльності офіцера зазначено, що “психологічна готовність – це психічне явище, стан тимчасового підвищення чи пониження загальної активності психічної діяльності; націленість, активність, налаштованість, мобілізованість психіки воїна на подолання якихось труднощів бойових дій, а також саме їхнє подолання” [1].

Сутність психологічної готовності залежить від специфіки діяльності, щодо якої вона виникає. Результати аналізу особливостей психологічної готовності до діяльності в умовах ведення сучасного бою показали, що до визначення цього поняття науковці також підходять по-різному.

Л. Карамушка у своїй роботі зазначає, що психологічна готовність керівників до управління – це комплекс мотивів, знань, умінь і навичок, особистісних якостей, які забезпечують успішну взаємодію керівників з учасниками управлінського процесу й ефективність управління загалом [11].

Психологічна готовність керівника до професійної діяльності, на думку О. Краснорядцевої, виявляється у вигляді: установок, які передують психічним явищам і виявам (як проекція набутого досвіду на ситуацію, що сталася); мотиваційної готовності (яка дає людині можливість усвідомити сенс і цінність того, що вона робить); професій-

но-особистісної готовності до самореалізації через процес персоналізації [12].

В. Барко, досліджуючи психологічну готовність керівника органу внутрішніх справ до управлінської діяльності, визначає її як довготривалий психічний стан, який структурно складається з комплексу суб'єктивних і об'єктивних компонентів і включає в себе мотиви, інтереси, здібності, темпераментні і характерологічні особливості, знання й уміння, які в комплексі забезпечують здатність до успішної діяльності” [13, с. 14].

В. Дружинін визначає психологічну готовність як психічний стан, що характеризується мобілізацією ресурсів суб'єкта праці на виконання конкретної діяльності та допомагає успішно виконувати свої обов'язки, правильно використовувати свої знання, досвід, особистісні якості, зберігати самоконтроль і змінювати діяльність під час виникнення непередбачених перешкод [14].

Ураховуючи результати досліджень вітчизняних психологів (В. Журавльова, С. Заболотного, І. Ковальської, В. Молотая, С. Мула, О. Сафіна, М. Томчука, Ю. Царьова та ін.), які вивчали питання психологічної готовності правоохоронців до виконання завдань в умовах неминучого ризику, розглянемо існуючі підходи до визначення її структури.

М. Дьяченко, Л. Кандибович розглядають структуру психологічної готовності як сукупність компонентів: мотиваційного, орієнтаційного, операційного, вольового й оцінювального. На їхню думку, мотиваційний компонент характеризується позитивним ставленням та інтересом до професії, а також іншими стійкими мотивами; орієнтаційний передбачає знання й уявлення про особливості та умови професійної діяльності; операційний – засоби та прийоми професійної діяльності, необхідні знання, навички, уміння; вольовий передбачає самоконтроль, уміння управляти діями; а оцінювальний – самооцінку власної професійної підготовки [5].

М. Кондрашова додатково виділяє емоційно-вольовий компонент як вплив емоцій і почуттів на забезпечення успішного перебігу і результативності діяльності та психофізіологічний компонент.

Запропонована нею шестикомпонентна структура психологічної готовності передбачає: мотиваційний (наявність професійних інтересів та установок, наміри займатися відповідною діяльністю), морально-орієнтаційний (професійний обов'язок, відповідальність, віра у можливість і здібності), пізнавально-операційний (наявність професійної спрямованості, творчих якостей), емоційно-вольовий (професійний оптимізм, ініціативність, наполегливість, здатність регулювати своїми емоціями), психофізіологічний (активність, наявність навичок саморегуляції, урівноваженості та витримки) та оціночний (здатність до самооцінки, вміння вибору оптимального вирішення професійних завдань) компоненти [8].

В. Ягупов виділяє чотирикомпонентну структуру психологічної готовності воїна він відносить мотиваційний – прагнення подолати труднощі майбутнього бою і розуміння необхідності їх подолання, оцінка своїх можливостей щодо управління психічними станами та діями на основі накопиченого досвіду; пізнавальний – забезпечується необхідним обсягом інформації для цілеспрямованої та змістовної діяльності в екстремальних умовах бойової діяльності; емоційний – переживання почуття впевненості або сумніву у своїй готовності до подолання труднощів сучасного бою, вміння управляти своїми емоційно-вольовими процесами в екстремальних умовах; вольовий – забезпечує воїнам можливість подолання труднощів сучасного бою [15].

На думку Л. Карамушки, структура готовності до управлінської діяльності містить такі компоненти: мотиваційний, когнітивний, операційний, особистісний [11].

С. Заболотний у своєму дослідженні зазначає, що психологічна готовність командира підрозділу охорони державного кордону до прийняття рішення в екстремальних ситуаціях – це складне психологічне утворення, що складається з мотиваційного, особистісного, когнітивно-операційного, результативно-рефлексійного компонентів, які у своїй сукупності надають командирю можливість зробити вибір однієї з можливих альтернатив для успішного виконання службових

завдань та ефективного функціонування всього підпорядкованого колективу [9].

Досліджуючи питання психологічної готовності офіцерів до успішного виконання професійної діяльності, Л. Матохнюк виділяє такі компоненти готовності: мотиваційно-ціннісний, когнітивний і операційно-діяльнісний. На його думку, мотиваційно-ціннісний компонент характеризується потребою в успішному виконанні професійних завдань, наявністю стійкої позитивної мотивації до обраної професії та переконаністю у її необхідності; когнітивний визначається знанням професійних обов'язків, функцій, оцінкою їх суспільної значущості, знанням способів, методів, засобів вирішення завдань, усвідомленням своїх можливостей і здібностей; операційно-діяльнісний визначається продуктивним сприйняттям, навичками емоційно-вольової саморегуляції, організованістю, комунікабельністю тощо [16].

Розглядаючи психологічну готовність рятувальників до професійної діяльності, О. Колесніченко виділяє п'ять компонентів: когнітивний (уявлення про майбутні труднощі, умови виконання завдань, обсяг знань, прийомів, засобів і способів досягнення мети тощо), мотиваційний (розуміння державної значущості вирішуваних завдань, добросовісне виконання службового обов'язку, відповідальність, моральна нормативність, прагнення досягнення успіху тощо), вольовий (наполегливість, рішучість, завзятість, витримка, самовладання, стресостійкість, емоційно-вольова стійкість), типологічний (тип нервової системи, сила і врівноваженість нервових процесів, нервово-психічна стійкість і самовладання, адаптаційні здібності тощо) і регуляторний (здатність управляти своїми почуттями, емоціями та поведінкою, самоконтроль, здатність протистояти роздратуванню і пригнічувати негативні емоції, страх) [17].

Виходячи з результатів проведеного нами теоретичного аналізу окремих підходів до визначення структури психологічної готовності до діяльності й особливостей сучасного бою, було визначено структуру психологічної готовності офіцера-прикордонника до прийняття рішень у бойових або наближених до бойових умовах, яка включає мо-

тиваційний, когнітивно-операційний, особистісний та рефлексивний компоненти.

Мотиваційний компонент включає сукупність мотивів, які позитивно впливають на поведінку і діяльність офіцера у процесі прийняття ним управлінських рішень, і характеризується: сформованістю ідеалу офіцера-прикордонника; переконанням у соціальній значущості своєї професії; наявності потреби в успішній реалізації прийнятого рішення та усвідомленням відповідальності за прийняте рішення.

Когнітивно-операційний компонент передбачає систему загальних і психологічних (спеціальних) знань та загальноуправлінських умінь і навичок, необхідних для забезпечення процесу прийняття ефективних управлінських рішень. Він характеризується: наявністю необхідних знань; наявністю управлінських навичок; розумінням поставленого завдання і уявленням майбутніх дій; умінням взаємодіяти з підлеглими, їх розумінням та усвідомленням їхніх потреб.

Особистісний компонент являє собою сукупність важливих індивідуальних характеристик офіцера, які впливають на весь процес прийняття ним управлінських рішень. Особистісний компонент характеризується: рішучістю і готовністю керівника до активних дій; впевненістю у правильності прийнятих управлінських рішень; сформованістю психологічної стійкості до факторів негативного впливу на психіку військовослужбовця; здатністю до самообілізованості.

Рефлексивний компонент передбачає здатність до прогнозування й адекватної оцінки своїх дій щодо прийняття ефективних управлінських рішень та їх результату. Цей компонент характеризується: професійною спрямованістю; прагненням до самореалізації та самоконтролю; адекватною самооцінкою; прогнозуванням наслідків прийнятого рішення.

Висновки. Отже, проведене нами дослідження проблеми психологічної готовності офіцера прикордонного відомства до прийняття рішення в бойових умовах або в умовах, наближених до бойових, дозволило визначити особливості її сутності як психологічного стану, що характеризується сукупністю особистісних якостей, спрямованих

на забезпечення прийняття ефективних управлінських рішень в умовах ведення сучасного бою, а також визначити її чотирикомпонентну структуру, а саме: мотиваційний, когнітивно-операційний, особистісний та рефлексивний компоненти.

Перспективою подальших розвідок у даному напрямі є визначення ефективних технологій і методик психологічної підготовки офіцерів ДПСУ з метою формування в них психологічної готовності до прийняття рішень та ефективної діяльності в екстремальних, бойових умовах або в умовах, наближених до бойових.

Список використаної літератури

1. Психологія професійної діяльності офіцера : підручник [для вищих військових навчальних закладів] / В. Г. Кремень, Б. М. Олексієнко, С. Д. Максименко та ін. – Хмельницький : Вид-во Академії ПВУ, 1999. – 488 с.
2. Максименко С. Д. Основи військової психології : навчальний посібник / С. Д. Максименко, П. В. Мельник, Б. М. Олексієнко ; за загальною редакцією С. Д. Максименка. – Хмельницький : Видавництво Національної академії ПВУ, 2002. – 532 с.
3. Караяни А. Г. Введение в профессию военного психолога : учебное пособие / А. Г. Караяни, И. В. Сыромятников ; под редакцией Ю. П. Зинченко, Москва : Академия, 2007 – 208 с.
4. Мичурин М. И. Психологическая подготовка военнослужащих к действиям в экстремальных ситуациях [Электронный ресурс] / М. И. Мичурин // Научно-практический журнал “Психология, социология и педагогика” / под редакцией А. В. Машковцева. – М., 2012. – Режим доступа : <http://psychology.snauka.ru/2012/12/1494>
5. Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Мн., 1976. – 176 с.
6. Пуни А. Ц. Некоторые психологические вопросы готовности к соревнованиям в спорте / А. Ц. Пуни. – М. : Физкультура и спорт, 1973. – 113 с.
7. Хуртенко О. В. Формування у майбутніх організаторів-тренерів психологічної готовності до прийняття рішень у екстремальних ситуаціях : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Хуртенко Оксана Вікторівна. – Вінниця, 2008. – 201 с.

8. Формування творчої особистості в процесі навчання: теорія, практика, досвід : монографічний посібник / Л. В. Кондрашова, З. В. Друзь, Н. І. Білоконна, З. М. Мірошник. – Кривий Ріг – Київ, 2009. – 559.
9. Заболотний С. М. Психологічна готовність командира підрозділу охорони державного кордону до прийняття рішень в екстремальних ситуаціях: сутність та структура / С. М. Заболотний // Науковий вісник Чернівецького університету. – Випуск № 715. Серія : Педагогіка та психологія / наук. ред. І. С. Руснак. – Чернівці : Вид-во “Рута”, 2014, – С. 63–70.
10. Психологический словарь [Текст] / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Педагогика-Пресс, 1996. – С. 86.
11. Карамушка Л. М. Психологія управління закладами середньої освіти : монографія / Л. М. Карамушка. – К. : Ніка центр, 2000. – 332 с.
12. Краснорядцева О. М. Особенности профессионального мышления в условиях психодиагностической деятельности : [учеб. пособие] / О. М. Краснорядцева. – Барнаул, 1998. – 114 с.
13. Барко В. І. Теоретико-психологічні засади управління персоналом органів внутрішніх справ : дис. д-ра психол. наук : 19.00.06 / В. І. Барко. – К., 2004. – 435 с.
14. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – СПб : Питер, 2002. – 368 с.
15. Ягупов В. В. Військова і соціальна психологія : навчальний посібник / В. В. Ягупов. – К. : Вид-во Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка, 2000. – 522 с.
16. Матохнюк Л. О. Дослідження процесу формування психологічної готовності курсантів-прикордонників інженерних груп до професійної діяльності у ВВНЗ / Л. О. Матохнюк // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – Випуск 10 (34). – С. 222–229.
17. Колесніченко О. С. Психологічна готовність працівників МНС України до професійної діяльності в екстремальних умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 / О. С. Колесніченко. – Х., 2011. – 23 с.

*Рецензент – кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник Заболотний С. М.*

Стаття надійшла до редакції 01.03.2016.

Химич В. В. Особенности сущности и структуры психологической готовности офицеров-пограничников к принятию решений в условиях ведения современных боевых действий

Статья посвящена изучению психологической готовности офицеров подразделений охраны государственной границы к принятию решений, выяснено сущность и структуру понятия “психологическая готовность к принятию решения в боевых условиях или в условиях, приближенных к боевым”.

Ключевые слова: *психологическая готовность, принятие решения, офицеры-пограничники, факторы негативного воздействия, экстраемальные, боевые действия, приближенные к боевым условия.*

Khimich V. Features of the nature and structure of psychological readiness of border guard officers to decision making in modern military operations

Current conditions of protection of the state border and the sovereign rights of Ukraine in its exclusive (maritime) economic zone are closely related to stress and negative emotions. The need to perform tasks of state border protection in extreme and combat conditions or conditions close to the fighting has high requirements for psychological qualities of staff units of the state border. Analysis of experience in the antiterrorist operation's zone leads to the conclusion that the problem of psychological readiness of state border units' officers in decision-making in conditions of modern combat become of great significance. It depends on performing of specific tasks for the state border protection and defense in terms of warfare in eastern Ukraine. Increasing of negative impact factors on border officers' psyche and other threats related to the war cause the formation of their psychological readiness to take a decision in conditions of modern combat.

Based on the results of our research on negative impact factors on the professional activity of officers of the State Border Service of Ukraine in the extreme, combat and close to combat condition, we have found out that the success of the border guard officer in terms of the combat situation caused by external situation and level of formation of main components of his psychological readiness.

The essence of psychological readiness depends on the specific activities for which it occurs. The analysis of psychological readiness for activity in the conditions of modern combat, have shown that the scientists also fit the definition of this term differently.

The results of the investigation on psychological readiness of border agency's officers on decision-making on combat or close to combat conditions, allowed to define features of its nature as a psychological state that is characterized by personal qualities to ensure effective management decisions in the conditions of modern combat and allowed to determine its structure consisting of motivational, cognitive-operational, personal and reflective components.

Keywords: *psychological readiness, decision-making, border guard officers, the factors of negative impact, extreme, fighting, close to combat conditions.*